

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

«ՅՐՈՒԱՑԱՆԿ (INDEX) «ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ»-Ի ՅԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ

Պատրաստեց Տիրայր Ծայրագոյն վարդապետ (Տերվիշեան)
Միաբան Ուխտին Սրբոց Յակոբեանց Երուսաղէմի: Հրատարակութիւն
Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան Ալեք Մանուկեան Մշակութային
Բիւննադրամի, 1976, Լոս Անճելոս», էջ 377:

«Ազգապատում»ը երկու հազար տարիներու պատմութիւնն է աշխարհի հնագոյն քրիստոնեայ ազգերէն մեկուն՝ հայ ժողովրդին:

«Ազգապատումը» փառապանծ հուշարձանն է մեր ժողովուրդի անմար հավատքին, ստեղծարար գործին, և խիզախ մաքառումներուն ի փառս Աստուծոյ և Հայաստանայց Սուրբ եկեղեցիին և ի պարծանս Ամենայն Հայոց քրիստոսաւիրման Հայրապետական Սուրբ Աթոռին:

ՎԱԶԳԵՆ Ա.

Ծայրագոյն Պատրիարք և կաթողիկոս Ամենայն Հայոց (գրված «Ազգապատում»ի երկրորդ հրատարակութեան առթիւ 1959 թ.):

«Ազգապատում»ը ոչ միայն ապրող գործ մըն է, այլ և ապրեցնող գործ մըն է:

Ս. Միմոնյան

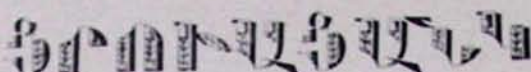
«Ազգապատում»ի երկրորդ հրատարակութեան գիտական հաճմախմբի կողմից:

Վերջերս իմ հարազատների մոտ հեռավոր Լոս Անճելոսում այցի գնալու առթիւ անսահմանորեն ուրախալի մի անակնկալ

եղալ ինձ համար, երբ համեստագոյն և տքնաջան աշխատասիրող հոգեշնորհ Տ. Տիրայր Ծ. վ. Տերվիշեանից հատուկ ընծալականով մեծ հաճույքն ունեցաւ նվեր տալու իր իսկ կազմած Օրմանյանի կոթողային «Ազգապատում»ի անվանացանկի սովոր հատորը:

Այսպիսով իր լուծմին է հասնում կարևորագոյն մի գործ, որի անհրաժեշտութիւնը ավելի քան կես դար է, որ շատ զգալի էր եղել հայագիտութեան համար: Թե ինչքանով մեծ էր եղել այդ գործի պակասը, այդ երևում է նույն ուղղութեամբ կատարված ապարդիւն փորձերի փաստով, և որոնց անդրադարձել է աշխատասիրողը իր գործի սկզբին գետնդած առաջաբանում: Այդ գրվածքից հայտնի է դառնում, որ «Ազգապատում»ի հատուկ անունների ցանկ պատրաստելու առաջին անհրաժեշտութիւնը և այդ ուղղութեամբ կատարված առաջին փորձը պատկանել է նրա մեծանուն հեղինակին՝ Օրմանյանին: Երբ Տերվիշեան Ծ. վարդապետը 1946—1948 թթ. տեսուչն է եղել Երուսաղէմի Սրբոց Հակոբեանց վանքի Կյուլպենկյան և Զեռագրաց մատեն-

նադարաններին, Ս. Թորոսի մատուան մեջ, ուր ամփոփված էին ձեռագրերը, գտել է Օրմանյան սրբազանի այն ձեռագիր տետրը, որի մեջ նա սկսել էր իր «Ազգապատում»ի հատուկ անունների պատրաստումը այբբենական կարգով և սակայն հագիմ մի քանի հարյուր էջ գրելուց հետո անավարտ էր թողել այն: «Ազգապատում»ի հատուկ անունների պատրաստման երկրորդ փորձը կապված է մնում 1927—

(Index)

“ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ” Ի

ՅԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ

Պատրաստեց
ՏԻՐԵՐ ՄԱՐԿԱՐԵՆ ԿՐԳՆՅԱՆ
(ՏԵՐԿՐԵՆԵՆ)
Միջառն Ունտի Սրբոյ Յակոբեանց
Երուսաղեմ

Հաստատված է

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱՐՔԱՆԵՐԱՆԵՐ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԻՈՒՆԵՆ
ՍԵՐ ՄԱՆՈՐԱՆԵՆ
ՄԱՆԱԳՐԱՆՈՒՄԻ ԿՈՄԻՏԵՍԸ

1928 թթ. հետ, երբ Բարգեն Եպիսկ. Կյուլենբյուրգի (այս Բարգեն Ա. աթոռակից կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիո) անմիջական հսկողությամբ Երուսաղեմում լույս էր տեսնում «Ազգապատում»ի երրորդ հատորը: Ահա Բարգեն սրբազանի նախաձեռնությամբ էլ անվանացանկի գործը գլուխ քերելու համար գործի լծեցին ժառանգավոր ընծայարանի առաջին դասարանի սաներին, սակայն այս փորձը ևս ի վերջո անարդյունք մնաց:

Այս ուղղությամբ կատարված երրորդ

փորձը տեղի է ունեցել 1959 թ. հեյրուբում «Ազգապատում»ի երկրորդ հրատարակության առթիվ: Այդ մասին «Ազգապատում»ի երկրորդ հրատարակության գիտնական հանձնախմբի կողմից գրված առաջարկում խոստացվում էր «Երրորդ հատորի վերջավորության դեպքում հատուկ անուններու ցանկը, որուն պետքը այնքան շեշտված կերպով զգալի էր և որ գործույն կարևորագույն նորությունը պիտի ըլլա»: Սակայն երկրորդ հրատարակության տպագրությունը ավարտվեց առանց հիշյալ անվանացանկի: Բայց նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ հիշյալ հրատարակության համար խոստացված անհրաժեշտ ծանոթագրությունները քացի Ա. հատորի համար մեծ մասով պատրաստված հայագետ Տ. Մեսրոպ ծ. վ. Մ. Գրիգորյանի կողմից կազմվածներից մյուս ծանոթագրողները ինչ-ինչ պատճառներով չէին կարողացել մասնակցել այդ գործին, ուստի «Ազգապատում»ի երկրորդ հրատարակության վերջին մասում նկատի ունենալով այն պարագան, որ ոչ ծանոթագրությունների մեծ մասը և ոչ էլ հատուկ անունների ցանկը հնարավոր չի եղել գլուխ քերել, ուստի հարմար էր դատվել «Բոլոր ծանոթագրությունները հավաքել հատորի մը մեջ՝ հատուկ անուններու ցանկին հետ (ընդգծումը մերն է, Ա. Բ.) և երկուսը—ծանոթագրություններ և հատուկ անուններու ցանկ—հրատարակել առանձին իրրև վերջին գիրք (հավանաբար տասներորդ)»: Սակայն ինչպես հայտնի է այս գեղեցիկ ծրագիրը ևս չիրականացավ:

Վերոհիշյալ ապարդյուն երեք փորձերից հետո, միայն չորրորդն է, որ շնորհիվ հոգեշնորհ Տերվիշյան Մ. վ.-ի դեռևս 1937 թվականից սկսված ու երբեմն ընդմիջումներով շուրջ քառասուն տարվա համառ, հարատև ու մաշեցնող աշխատանքից հետո հնարավոր եղավ ոչ միայն ավարտել, այլ և տպագրված տեսնել այնքան սպասված այդ կարևոր գործը: Ի դեպ՝ անհրաժեշտ է նշել, որ «Ազգապատում»ի անվանացանկի կազմման հարցով իր ժամանակին մտահոգված է եղել նաև մեծանուն հայագետ Նիկողայոս Ադոնցը, որը հատուկ նամակով դիմելով Երուսաղեմի հայոց պատրիարք Թորգոմ արքեպիսկ. Գուշակյանին առաջարկել է վանքի երիտասարդ վարդապետներին լծել «Ազգապատում»ի պատրաստման աշխատանքին: Սակայն ինչպես տեսանք, Տիրայր ծ. վ. Տերվիշյանը մինչ այդ արդեն սկսել էր այդ նույն գործին ամենայն վճռականությամբ, հետևաբար Թորգոմ պատրիարք Գուշակյանի հարցումին նույն երիտասարդ միաբանն

րից Տերվիշյան հայր սուրբը պատասխանել էր, որ ինք մեծակ սկսել էր այդ գործին: Սակայն Թ. պատրիարք Գուշակյանը նկատի ունենալով պահանջվող տիտանական աշխատանքը զգուշացրել է նրան ասելով. «Մեղք ես տղաս, աչքդ կը կտրեմ, ատիկա մեկ հոգիով ըլլալիք գործ չէ»: Սակայն հակառակ այս բոլորին աշխատասիրողը չընկճվեց և շարունակեց սկսված գործը: Բայց բոլորովին էլ հեշտ չեղավ այդ աշխատանքը: Հաճախ հովվական և այլ գործերով տեղափոխվելով մերթ Հուպե (Իսրայել), ապա Լիբանան, այնտեղից Եգիպտոս և ի վերջո ԱՄՆ և հաճախ երկարորեն գրկվելով իր գործի վրա աշխատելու հնարավորություններից, զոհելով անգամ իր հանգստի իրավունքը և խնայելով իր ժամերը ամենայն նվիրվածությամբ կարողացավ իր լրումին հասցնել այնքան ապասխմած այս գործը: Այս առումով խորհրդանշական նշանակություն է ունեցել աշխատասիրողի համար այն իրողությունը, որ 1932 թ. օգոստոսի 22-ին Թորգոմ պատրիարք Գուշակյանից կուսակրոն քահանա ձեռնադրվելու առիթով նրան է շնորհվել մեծանուն Օրմանյանի գրական անունը՝ Տիրայր: Ինչպես նշում է աշխատասիրողը, ինք ընդունելով այդ հոգևոր անունը իր ամբողջ կյանքի ընթացքում այն ունեցել է պարտավորող նշանակություն իր համար ի հավերժացումն Օրմանյանի հիշատակի:

Պետք է նշել նաև, որ Տ. Տերվիշյան Ծ. վ. ը նախապես նպատակ է ունեցել «Ազգապատում»ի բոլոր տեսակի անունները գետնեղել մեկ այլքենական կարգի տակ, սակայն Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Տ. Տ. Վազգեն Ա-ը 1960 թ. երբ պատմական իր այցելությունն էր կատարում Խաղաղական օվկիանոսի ափին ապրող Լուս Անջելոսի իր հոտին, լսած լինելով «Ազգապատում»ի անվանացանկի մասին գոհունակությամբ տեսել էր այն և միաժամանակ թելադրել առանձնացնել անձնանունների և տեղանունների ցանկերը, որի կատարումը ինչ խոսք ավելի է հեշտացրել սույն անվանացանկից օգտվելու գործը: «Ազգապատում»ի այս «Ցրուացանկ»ի ստեղծման պատմությունը շատ թերի կլինեք, եթե այս առթիվ մոռանալիք հիշատակել բազմահմուտ Տ. Տիրայր արքեպիսկոպոս Ներսիսյանի անունը, որը կարևոր երախտիք ունի սույն երկի պատրաստումը քաջալերելու և մանավանդ նրա շուտափույթ տպագրությանը միջամտելու գործում: Ծնորհակալ կարևոր գործ է կատարել նաև Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միության Ալեք Մանուկյան Մշակութային հիմնադրամը

իրականացնելով այս գործի տպագրությունը միանգամայն մաքուր կերպով և ընտիր թղթի վրա:

Այժմ տեսնենք, թե ինչ է բովանդակում սույն գործը և ինչ արժեք է ներկայացնում հայագիտության համար: Մեծադիր այս գիրքը բովանդակում է 377 էջ և բաղկացած է հետևյալ բաժիններից: Գիրքը բացվում է «Ձոն իրմե՝ իրեն» խորագրով գեղեցիկ մի ընծայականով գրված մեծանուն Օրմանյանի հիշատակին, որը եզրափակվում է նրա մահարձանի դամբանագրի մեջբերումով (էջ 3), ապա հետզհետե գալիս են գրքի արժեքավոր «Հառաջաբան»ը (5—9) և սույն անվանացանկում օգտագործված համառոտագրությունների ցանկը (11): Հատորի բուն նյութը բաժանված է երեք մասերի. առաջինը ընդգրկում է անձնանունները (13—286), որին հաջորդում է օգտագործված եվրոպական անունների լատինատառ տառադարձությունը (287—289): Անվանացանկի երկրորդ մասը նվիրված է տեղանուններին (279—358), որին հաջորդում է դարձյալ օտար տեղանունների լատինատառ տառադարձությունը (359—380): Անվանացանկի երրորդ մասը վերնագրված է «Ջանազանք» (381—388): Վերջում առանձին բաժիններ են հատկացված «Ազգապատում»ի առաջին և երկրորդ հրատարակությունների մեջ աշխատասիրողի կողմից նկատվող վրիպակներին (369—376), ինչպես նաև սույն «Ցրուացանկ»ում եղող վրիպակներին (377):

Այժմ տեսնենք, թե որոնք են եղել աշխատասիրողի կողմից իր առաջ դրված այն հիմնական առաջադրանքները, և որն է սույն գործի հիմնական արժանիքը: Առաջին հայացքից ընթերցողին թվում է, որ նա գործ ունի հայագիտական հրատարակություններին մեծ մասին հատուկ եղող սովորական մի անվանացանկի հետ: Սակայն, ինչպես տեսնելու ենք, այդ այդպես չէ: Նախ ասենք, որ անգամ եթե ցույց տրված լինեին «Ազգապատում»ի երեք հատորների մի ծայրից մյուսը սփռված բոլոր անձնանուններն ու տեղանունները բովանդակող հատվածների թվահամարները, ապա այդ ևս մեծ շնորհակալ աշխատանք կլինեք: Պարզ դարձնելու համար մեր միտքը ասենք, որ մինչև այժմ «Ազգապատում»ից օգտվող ուսումնասիրողները դրևե հարց փնտրելու դեպքում դիմում էին իրենց ցանկացած անվան կամ տեղանվանը ժամանակակից եղող կաթողիկոսին վերաբերող մասին: Սակայն իրենց փնտրած նույն անվան շուրջ չէ՝ որ կարող էին լինել այլ նյութեր ևս նաև հա-

տորների տարբեր մասերում, ուստի այդ բոլորը ստիպված էին դուրս մնալ ուսումնասիրողի տեսադաշտից: Վերցնենք օրինակ Գրիգոր Լուսավորչին վերաբերող հատվածներին, այդ մասին հանգամանակից կերպով շարադրված է Հայոց անդրանիկ կաթողիկոսի կյանքին ու գործին վերաբերող հատվածում: Այժմ շնորհիվ տույն «Ջրուացանկ»ի Գրիգոր Լուսավորչի մասին նյութեր կարելի է գտնել «Ազգապատում»ի առաջին հատորի 46-րդ հատվածից սկսած մինչև երրորդ հատորի 2128-րդ հատվածում: Սակայն անխուս՝ աշխատասիրողը չի բավականացել այսքանով, որքան ինչպես նշեցինք, մեծ շնորհակալ գործ կարելի էր համարել հայագիտության համար, այլ շատ ավելի հեռուն է գնացել և տույն անվանացանկը բարձրացրել է շատ ավելի բարձր աստիճանի, և «Ազգապատում»ից օգտվողներին ընձեռել է բազում հնարավորություններ: Նախ և առաջ նշենք, որ «Ազգապատում»ի հատորներում հաճախ հանդիպում ենք անձնանունների, որոնք երբեմն հիշված են իրենց անուններով և երբեմն էլ միայն իրենց ազգանուններով, պարզ է, որ այդ բոլորը ճշտելու համար մեծ աշխատանք է պահանջվել: Այն կազմված է ճշտումների, ուղղումների և երբեմն նաև գիտահետազոտական երկարատև աշխատանքի միջոցով: Ավելին, կազմողը գրված լինելով հայագիտական հարուստ մի գրադարանից և հետևաբար, ինչպես նշում է ինքը, ձեռքի տակ չունենալով Օրմանյանի կողմից իր ժամանակին օգտագործված բոլոր աղբյուրներն ու գրականությունը, ստիպվել է երկար թղթակցությունների միջոցով ստանալ անհրաժեշտ գրականությունն անհատ մարդկանց և հիմնարկությունների միջոցով և արդյուն է կատարել անհրաժեշտ ուղղումներն ու ճշտումները:

Սույն անվանացանկից օգտվողների գործին մեծապես նպաստել է յուրաքանչյուր անձնանունին պատկանող բոլոր մականունների, աստիճանների և կամ պաշտոնների մի տեղում խմբավորելը: Արդյուն օրինակ. Աբրահամ-Արեւոսացի կամ Թեքիրտաղի կամ Թրակացի կամ Ռոտուսթոցի, վարդապետ, եպիսկոպոս, և կաթողիկոս Ամենայն Հայոց իբր Աբրահամ Գ, և այլն: Ինչ վերաբերում է նույն անունը կրող անձանց, նրանք միմյանցից զատորոշվում են նրանց կյանքին բնորոշ եղող միանգամայն սեղմ, սակայն բավարար տվյալներով, ի հարկե այս բոլորը կազմողից պահանջելով երկարատև ու մանրազնին աշխատանք: Օրինակ. Անաստաս անունով հիշվում են ութ հոգի, որոնք են. 1.—Սուրբա-

սանց շարքի վրա (ինչպես այս, այնպես էլ մյուս անունների կողքին ցույց են տրվում «Ազգապատում»ի մեջ գտնվող հատվածի թվահամարը) 2.—Ա կայսր Բյուզանդիայի, 3.—Բ կայսր Բյուզանդիայի: 4.—Հույն պատրիարք Կ. Պոլսո: 5.—Պասկ Լոռմա: 6.—Հայ-Լոռմ ամիրա: 7.—Ա. Ա. կոռեցի, սենեկապետ Ներսես Գ Իշխանցիի, ապա կաթողիկոս Ամենայն Հայոց: 8.—Վարդապետ, հեղինակ «Վասն վանորեից գրքին»: Այս նույն սկզբունքով, սակայն շատ ավելի մեծ ընդգրկում ունեն ավելի գործածական դարձած անձնանունները: Գրքում հիշված են 488 Հովհաննաններ, 288 Գրիգորներ, 160 Ստեփաններ, 143 Սարգիսներ, և այլն: Ինչպես նշեցինք, այս գործն էլ միայն կատարված լինել, կազմողի կողմից շնորհակալ կարող է լինել լինել, քանի որ կան անուններ, որոնք սխոյված են Օրմանյանի այս եռահատոր գործի տարբեր հատորների տարբեր հատվածներում: Նա ոչ միայն մանրակրկիտ կերպով ընթերցել և ուսումնասիրել է «Ազգապատում»ի հատորները, այլև խմբավորել է անունները և իր գործին հաճախ տվել է առարկայական և վերլուծական ցանկի բնույթ, ահա սրա մեջ է, ինչպես տեսնելու ենք, այս գործի հիմնական արժեքը և նրա արմատական տարբերությունը մյուս բնույթի մի շարք աշխատություններից: Մեր խոսքը վերաբերում է այն անձնանուններին, որոնց վերաբերյալ ցույց են տրված նրանց կյանքի բովանդակ պատկերը արտացոլող կարևորագույն դրվագները ճարտար խմբավորմամբ: Բերենք մի երկու օրինակ ցույց տալու համար կատարված աշխատանքի արժանիքները:

ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐՉԻ 2 ՊԱՐԹԵՆԻ Ա.—

Նախա-Լուսավորչական քրիստոնեություն (ինչպես այս այնպես էլ հաջորդ նյութերի հատվածների թվահամարները չենք բերում): Նախընթացը: Չարչարանքները: Ելն ի վիրապեն: Տեսիլք և Էջմիածնի տաճարը: Քարոզությունը ի Սյունիք և եպիսկոպոսական Աթոռ: Տարոնի քարոզությունը: Առաքելությունը Վրաց և Ալվանից: Հետագայի հարաբերությունները: Կատարած ձեռնարկությունները: Մեղսաններու բանդում և շինություն վկայարաններու և վանքերու: Իր ձեռնարկությունն ի Կեսարիա և ի նրանագլխություն Հայ եկեղեցվո: Մկրտություն Տրդատի և դարձ Հայոց: «Լուսավորիչ» հոգվոց: Հայաստանի լուսավորության թվականը: Կրթական և հոգևոր գործեր: Բարեկարգական կանոններ, ճառեր, և այլն: Նիկիո ժողով, հավատո հանգամանակ և դավանություն Հայ եկեղեցվո: Պաշտոնավարության շրջան: Միայնություն: Վա-

նականության համար: Կանամբություն: Որդիք և թոռունք ու հաջորդներ: Հոռմ ուղևորության խնդիր, դաշանց թուղթ և այլն: Մահն ու հիշատակը: Գյուտ և բաշխում նշխարաց: Աջը: Կիրակի և տոն: Առաջավորաց և Լուսավորչի պահք: Ներքողյան իր մասին: Իր օրեն մատուցներ: Անջուր բաժակի խնդիր: Հագուստի տարագ: Իր անունով եկեղեցիներ: Տես նաև տեղանուններու շարքին՝ ԶՎԱՐԹՆՈՑ... ԼՈՒՍԱՎՈՐԶԻ...ԽՈՐ ՎԻՐԱՊ... Ս. ԳՐԻԳՈՐ... Ս. ԳՐԻԳՈՐԻՈՍ...Ս. ԼՈՒՍԱՎՈՐԻԶ... ՓԱՐՊԻ... Ծքանջան և պատկեր: «Լուսավորչական»: Աթոռ կամ Հայրապետություն Ս. Լուսավորչի: Գրիգորյան կամ Գրիգորիկ ասորիներ:

Նույն գովելի սկզբունքն ենք տեսնում կիրառված նաև ավելի նոր շրջանի նշանավոր հայրապետների նկարագրության մեջ: Այսպես է օրինակ ԳԵՈՐԳ Դ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի վերաբերյալ. 134. «ԲԵՐԵՍՏԵԾՅԱՆ Կ. ՊՈԼՍԵՑԻ, վրդ. եպիսկ. Պատր. Կթղ, նախկին անվամբ Գրիգոր: Կենսագրություն և նկարագիր: Առաջնորդ Պրուսայի: Պատրիարք Կ. Պոլսո: Կը հրաժարի: Երկրորդ անգամ թեկնածու: Երուսաղեմի Պատրիարքության թեկնածու: Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, իբրև Գեորգ Դ. Ընտրություն, հաստատում և այլն: Հարաբերություններ Սոս և Աղթամարի Աթոռներում հետ: Կ. Պոլսո հետ: Երուսաղեմի հետ: Զեռնագրությունք, եկեղացական կարգադրությունք և արարողությունք: Ուսումնական ձեռնարկներ: (Ս) Գեորգյան ճեմարան: Ժիմարարությունք: Էջմիածնի Միաբանական կամ ներքին խնդիրներ: Եկեղեցական թողոմի խնդիր: «Հայկական խնդիր» և զանազանք: Մահը և արժանիքը: Մահեն հետո:

Նույն մանրակրկիտ սկզբունքը բարեբախտաբար կիրառված ենք տեսնում նաև կարևորագույն տեղանունների նկարագրության ժամանակ: Անհրաժեշտ ենք համարում այստեղ մեջքերել ԷԶՄԻԱԾԻՆ տեղանվան տակ տրված ընդարձակ նկարագրությունը:

ԷԶՄԻԱԾԻՆ, գյուղ, և գավառ, կեղրոն և աթոռանիստ Ամենայն Հայոց Հայրապետության: Զանազան քաղաքական իշխանությանց ենթակա: Ծննդավայր զանազան անձանց, գյուղեր, ևայլն: Տեսիլք և սրբավայր, Մայր Տաճարի հիմնադրություն և վանական շինությունք կամ նորոգությունք: Սրբություններ՝ Գեղարդ և Աջ, անթներ, թանգարան և զանձատուն: Հայրապետական Աթոռ և փոխադրություններ Աթոռի: Ամենայն Հայոց Հայրապետական ընտրությունք, Կաթողիկոսական և Վանական

գործեր, ևայլն: Հարաբերություններ Կիլիկիո կամ Սոս Աթոռին հետ: Աղթամարի կաթողիկոսության հետ: Աղվանից կաթողիկոսության հետ: Կ. Պոլսո Պատրիարքության և Թուրքիո հայության հետ: Երուսաղեմի Պատրիարքության հետ: Հոռմի հետ հարաբերություններ, կաթողիկական ուղնձություններ ու խնդիրներ ի Լեհաստան և այլն: Բողոքական շարժումի մասին: Դավանական խնդիրներ ռուսաց հետ, ևայլն: Կաթողիկոսական բանադրանք: Եպիսկոպոսներ, միաբաններ, ևայլն: Սինոդ, կանոններ, «Պոլոժենիե» և «Մահմադարություն»: Տպարան և տպագրական, մատենադարան և վարժարան, ուսումնական, տոնացույց: Վանքի սեպհական կալվածներ, տուքեր, նվիրակություն: Այցելուներ, ևայլն: Նույն անունով եկեղեցիներ: Տես Ս. ԷԶՄԻԱԾԻՆ: Տես նաև՝ ՄԱՅՐ ԱԹՈՐ: (Տեղի տղության պատճառով այս վերջինը չենք բերում): Նույն ձևով բերված են հաճախ նաև զանազան ազգությունների և երկրների վերաբերող նյութեր:

Ահա միանգամայն օրինակելի անվանացանկ կազմելու մի եղանակ, որը «Ազգապատում»ը ուսումնասիրողների համար մեծ հնարավորություններ է ստեղծում և սակայն կազմողից պահանջվել է ներքին բազմատեսակ առարկայական ցանկեր ստեղծելու մանրագնին աշխատանք: Սակայն ինչպես ցույց է տալիս «Ցրուացանկ»ի քննությունը, ամենայն հավանականությամբ ժամանակի տղության պատճառով նույն օգտակար սկզբունքը չի կիրառվել բոլոր անձնանունների և բոլոր տեղանունների նկատմամբ (տես Մեսրոպ Մաշտոց, Ներսես Ծնորհալի, Ներսես Լամբրոնացի, Ներսես Աշտարակեցի, Ներսես Վարժապետյան, ևայլն: Ինչպես նաև Տարոն, Տարսոն, Տրապիզոն, Արաբիա, Հունաստան, ևայլն):

Ոչ պակաս կարևոր է նաև գրքի երրորդ մասը, որ խորագրված է «Զանազանք» և հիմնականում ունի առարկայական ցանկի բնույթ: Ինչպես նշել է կազմողը, այն հիմնականում ցույց էր տալու «Ազգապատում»ի այն նյութերը, որոնք վերաբերում էին հայ եկեղեցու վարդապետական, ծիսական, վարչական և այլ հարցերին: Դրժբախտաբար, սակայն այս ցանկը անավարտ է մնացել և, ինչպես ասում է աշխատասիրողը, գործի սկզբին ինք միտք չի ունեցել նման մի ցանկ կազմելու: Սակայն հակառակ այս ցանկի սակավ տվյալներին, այնուամենայնիվ այստեղ ևս կան օգտագործելի բազմաթիվ շահեկան նյութեր ազգային ընկերությունների, կուսակցությունների, գրքերի, շքանշանների, ամուսնու-

թյան, ապաշխարության, պարբերական սանույի, Տերունական տոների, կտակների, թղթերի, սրբապատկերն տոմարի, ծիսական գրքերի, և այլ հարցերի վերաբերյալ, որոնք ոչ անձնանուններ են և ոչ էլ տեղանուններ և դուրս էին մնացել այդ ցանկերից: Ցանկայի կլինեն, որ հետագայում ջանասեր աշխատասիրողը իր լրուսին հասցներ նաև այս խիստ կարևոր նշանակություն ունեցող անվանացանկը ևս:

Խիստ կարևոր նշանակություն ունեն նաև «Ազգապատում»ի առաջին և երկրորդ հրատարակություններում Տերվիշյան Ս. Վ.ի կողմից նկատված վրիպակները և առաջարկված ուղղումները: Միանգամայն ուսանելի են նաև գրքի բազմաթիվ էջերում տողատակերին քերված կամ առաջարկված բնագրային ուղղումները, ճշտումները կամ լրացումները, որոնք էլ դարձյալ կարևոր նշանակություն ունեն «Ազգապատում»ը ուսումնասիրողների համար:

Այսպիսով սույն «Ցրուացանկ»ի ուսումնասիրումը մեզ քերում է այն համոզման, որ թեև ցարդ հայագիտության համար Օրհանյանի «Ազգապատում»ը նյութերի ընդգրկման կորոշայնությամբ և իրրև հայ պատմության թվականների լավագույն աղբյուր (սկզբ. Հր. Աճառյան) ամենահեղինակավոր կովաններից մեկն է հանդիսանում նաև այսօր, սակայն այնուամենայնիվ պետք է նկատել, որ հսկա զանաարանը ամբողջությամբ մատչելի չէր կարողանում լինել մասնագետներին, քանի որ ոչ մեկ գիտական աշխատող հնարավորություն չուներ մի անվան կամ մի հարցի կապակցությամբ ամեն անգամ ընթերցել այդ եռահատոր գործի մի քանի հազարների հասնող հատվածները: Իսկ այժմ շնորհիվ կատարված մեծ աշխատանքի այս գործը այնչա չի շարունակում մասամբ գաղտնի մնալ գիտության համար, այլ իր ամբողջությամբ մատչելի է դարձվում բոլորի համար և ծառայում իր ժամանակին մեծանուն հեղինակի առաջադրած բուն իսկ նպատակին: Այստեղից էլ դժվար չէ եզրակացնել այն իրողությունը, թե ինչպիսի անձնահատկի գործ է կատարել աննկուն և համեստագույն հայ հոգևորական Տ. Տիրաչյ Ս. Վ. Տերվիշյանը նման գործը գլուխ բերելով: Անկախից կարող ենք ասել, որ Մաղաքիա արքեպիսկ. Օրմանյանի մահից ուղիղ 60 տարի անց իր ստեղծած «Ազգապատում» անմահ երկը գրախոսվող սույն «Ցրուացանկ»ով իր ողջ բովանդակությամբ մատչելի դարձվելով հայ հասարակությանը, այժմ այն իր նոր վերածնունդն է ապրում:

Անշուշտ ինչպես ամեն մի գիրք, գրախոսվող սույն երկը ևս զերծ չէ թերիներից: Եվ եթե ուզում ենք այստեղ ցանկության կարգով նշել այդ մասին, այդ նրանից է, որ մենք հավատացած ենք, որ նման տեսակի ամեն մի գործ կարիք ունի լրացման և վերահրատարակման:

Անհրաժեշտ ենք գտնում նախ նշելու, որ լավ կլինեն, եթե այունակների վերին մասերում նշվեր ներքոհիշյալ առաջին անձնանունը և կամ տեղանունը, մի քան, որ ավելի կոյուրացներ գրքից օգտվելը: Լավ կլինեն, որ ամբողջացվեր երրորդ մասը, քանի որ այն հագիվ 8 էջ է բովանդակում և, ինչպես նշում է կազմողը, «Լավ պիտի ըլլա իրականացնել զայն օր մը, իմ կամ որիչի մը աշխատանքով»: Այս հարցում կարծում ենք, որ այն ամբողջացնելու լավագույն թեկնածուն նույնիսկ «Ցրուացանկ»ի հարգարժան աշխատասիրողն է, որը նման գործ կատարելու բոլոր տվյալներն ունի:

Ցանկայի կլինեն, որ վերոհիշյալ գնահատելի սկզբունքը, որը կիրառված ենք տեսնում բազմաթիվ անձնանունների և տեղանունների վերաբերյալ, տարածվեր նաև մյուս անունների վրա ևս, անշուշտ նկատի առնելով տվյալ անվան շուրջ եղող նյութի ընձևում հնարավորությունները: Մեր խոսքը վերաբերում է վերևում գրքից մեր մեջքերում Գր. Լուսավորիչ, Գեորգ Դ. կաթողիկոս Ամենայն Հայոց և Էջմիածին անուններին և անվանացանկում եղած նրան ձևի մյուս նկարագրություններին, որ տվյալ անձի կյանքի տարբեր ժամանակաշրջանները և կամ տեղանվան պատմական դրվագները խմբավորված են տարբեր հարցերի ու ենթավերնագրերի տակ և կոչված են մեծապես դյուրացնելու «Ազգապատում»ը հետազոտողների գործը:

Լավ կլինեն տվյալ երկիրն ու ժողովուրդը բերվեին տարբեր ենթավերնագրերում, սակայն մի ցանկում, որպեսզի ընթերցողը այն չփնտրի երկու ցանկերում: Նույն տեղանունը արևելահայ և արևմտահայ ողղագրություններով լինելու դեպքում, ցանկայի է խմբավորվել մի տեղում և մյուս ձևի մոտ անգայման հղման միջոցով ցույց տրվել այն: Օրինակ՝ մեծ մասամբ նյութը բերված է հետարաքիա անվան տակ (Էջ 282—283), սակայն ցույց չէ տրված, որ այդ նույն տեղանունը կա նաև դրված արևմտահայ ողղագրությամբ՝ Պետարպիա (Էջ 333) ձևով: Ոչ մեկը և ոչ էլ մյուսը չի հղված մեկը մյուսին: Կամ Իրանը առանձին է հիշվում (Էջ 302), Պարսիկներ և Պարսկաստանը առանձին (202—203) և

Արիք ու Արեաց երկիրը առանձին (34), որոնք սակայն անհրաժեշտ էր մի տեղում խմբավորել, քանի որ նույն ժողովրդի և կամ երկրի անունն են: Իրան անունը չի հղված վերոնշյալ անվանաձևերին, և ոչ էլ Պարսիկներ և կամ Պարսկաստան անվան կողքին ցույց է տրված Իրան անվանաձևը: Ռումանիա անվան կողքին ճիշտ կերպով ցույց են տրված Մոլդավիա և Վալաքիա անվանաձևերը (էջ 336), իսկ Վալաք կամ Վալախիա անվան մոտ (էջ 241) Ռումանիան ցույց տվող հղում չկա:

Ինչպես ասացինք, աշխատասիրողը իր գրքի բազմաթիվ էջերի տողատակերին կատարել է բազմաթիվ օգտակար ծանոթագրություններ, որոնք ևս կարևոր նշանակություն ունեն «Ազգապատում»ից օգտվողների համար: Բազմաթիվ ծանոթագրությունների ներքո աշխատասիրողի կողմից կատարված ճշտումները և կամ կոստումները միանգամայն համոզիչ են: Ժիշտ կոստումների շարքից է օրինակ էջ 264-ում երկու առանձին ուղղագրությամբ հիշատակված Օդով անունը իբրև ռուս իշխան և Օրով-ը իբրև ռուս զորապետ, որի մասին նա գրել է. «Անունի այս երկու ձևերը թերևս կը ներկայացնեն նույն անձը»: Հանությունը ցույց է տալիս, որ հիշյալ երկու անձնանունները իսկապես նույն անձին են վերաբերում, այսինքն այդ Ալեքսեյ Ֆեոդորովի Օդովն (1786—1861) է, որը եղել է Ռուսաստանում գինվորական և պետական հայտնի գործիչ:

Այժմ ցանկանում ենք կատարել և կամ առաջարկել մեկ քանի ճշտումներ:

1) ԿԱՏՐԱՆԻԳԷ կամ ԿԱՏՐԱՆԻԴԷ: Տողատակի ծանոթագրության մեջ գրված է. «ԿԱՏՐԱՄԻԴԷ գրված ձևը սխալ է» (էջ 107): Այնինչ ակադ. Հր. Աճառյանի «Անձնանունների բառարանում» հրոմեկված ձևը դարձյալ Կադրամիտեն է (հոտ. 2, էջ 582): Նման են փոքրիկ տարբերություններով Ասողիկի, Օրբելյանի, Կիրակոս Գանձակեցու, Ռոհայեցու Անանունի, Մխիթար Այրիվանեցու, Վարդանի, Առաքել Դավրիժեցու, Սամվել Անեցու մոտ: Ակադ. Կ. Մելիք-Օհանջանյանի կողմից մի քանի տասնյակ օրինակների հիման վրա կազմված պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցու գիտա-համեմատական քննադրում ևս ԿԱՏՐԱՄԻԴԷ է (Տես Երևան 1961 թ., էջ 89):

2) ՄԱՏԹԵՆՈՍ եպս. և առաջնորդ Ծամախու և Բեսարաբիո, մասին ծանոթագրված է, («Հավանաբար պետք է նույնացնել ասիկա ՄԱՏԹԵՆՈՍ ՏԵՐ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ ՇԱՀԱՐՑԻ-ի հետ») (էջ 139): Նույն միտքը արտահայտված ենք գտնում նաև էջ 141-ում Մաթոնու Տեր-Ավետիսյան

Ծահարցի անվան մոտ: Մեզ հայտնի է, որ Բեսարաբիայի հայոց թեմի առաջնորդն է եղել Մաթոնու արքեպիսկ. Վեհապետյանը, որը կատարել է հիշյալ թեմը 1847—1857 թթ.: Այնինչ Մաթոնու արքեպիսկ. Վեհապետյանը հիշվում է «Ազգապատում»ում (տես նաև գրախոսվող «Ցրուացանք», էջ 141, № 47, սակայն իբրև միայն Ատրպատականի առաջնորդ):

3) ԳԵՈՐԳ ՏԵՐ-ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, ԹԱԹԱՐՅԱՆՑ ՌՈՒՄԱՆՅԱՆԻ կամ ՊՈԹՈՒՇԱՆՑԻ (էջ 51, այստեղ ռումանացի ձևը սխալ է, սակայն այդ սխալ ընթերցումը գալիս է Օրմանյանից (Տես «Ազգապատում» հատված 2705), այնինչ ճիշտ ձևը Ռումանցի է, որ եղել է այժմյան Ռումինիայի պատմական Մոլդովա նահանգի երբեմնի հայաշատ կենտրոններից մեկը: Օրմանյանի օգտագործած աղբյուրը (Աստվածատուր եպիսկ. Տեր-Հովհաննիսյան, Ժմնկ. պատմ. Ս. Երուսաղեմի, 1890, Բ. էջ 550) դարձյալ ունի Ռումանցի ձևը:

4) ՄԻՆԻԹԱՐ ԱՆԵՑԻ: Ծանոթագրված է հետևյալ կերպ. «Այս անձին համար Ազգապատումի հիշատակությունը միայն մեկ անգամ է և հետևյալ կերպով—«Մխիթար Անեցին և Այրիվանեցին...» (էջ 1248, տող 32—33): «Կենթադրենք, որ սխալմունք մը կա անուններու այդ գրության մեջ և կը խորհինք որ պետք է գայն սրբագրել այսպես—«ՍԱՄՈՒԵԼ ԱՆԵՑԻՆ ԵՒ ՄԻՆԻԹԱՐ ԱՅՐԻՎԱՆԵՑԻՆ...»: Այս սրբագրությամբ ջնջված կըլլա «Մխիթար Անեցին»:

«Ազգապատում»ի ուշադիր ուսումնասիրումը ցույց տվեց, որ այս հարցը լուծվում է հօգուտ Օրմանյանի: Մխիթար Անեցու մոտ իսկապես, որ կա Օրմանյանի կողմից մատնանշված Հովհաննես Կաթողիկոս Դրասխանակերտցու մասին հիշատակված տվյալը, իսկ մի քիչ այն կողմ Օրմանյանի մոտ հիշատակված ենք գտնում նաև Սամվել Անեցու կարծիքը: Ուստի Մխիթար Անեցու անվան զեղջուրը չի արդարացնում իրեն:

5) Թոնդրակեցիների առաջնորդ Սմբատ Զարեհավանցու վերաբերյալ կազմողը էջ 232-ում իր ծանոթագրության մեջ նշել է, որ ԶԱՐԵՀԱՎԱՆՑԻ ձևը սխալ է, քանի որ «Զարեհավանդ գյուղացի է Սմբատ»: Սակայն ակադ. Ս. Երեմյանի հրատարակած «Աշխարհացոյց»ում Զարեհավանդ անունով տեղանուն չկա և գրված է դարձյալ Զարեհավան քաղաք Ծաղկուն գավառի (Տես Ս. Ս. Երեմյան, «Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»ի», Երևան, 1963 թ., էջ 52): Կա «ԶԱՐԱՆԱՆԴ» գավառը Պարսկահայքում (Տես նշված երկը, էջ 51), սակայն այն կապ չունի Սմբատի հետ, քանի որ նա

Ծաղկուն գավառի Չարեհավանից էր:

6) Տեղանունների ցանկում գրված է Տիարաբեքի կամ Տիգրանակերտ տես Ամիդ (էջ 352), իսկ Ամիդի մոտ գրված է «Ամիդ կամ Ամի» կամ Տիարաբեքի կամ Տիգրանակերտ»: Այսպիսով Տիգրանակերտ քաղաքը հին ընդունված ձևով նույնացվում է Ամիդի կամ Տիարաբեքի հետ, որոնք սակայն տարբեր քաղաքներ են, քանի որ Ամիդ քաղաքը այժմ կոչվում է Կիարեբեքի (Տես Ս. Տ. Երեսյան, «Հայաստանը բնու «Աշխարհացոյց»», Երևան, 1963 թ., էջ 35), իսկ Տիգրանակերտը Նփրկերտ կամ Մարտիրոսպոլիս քաղաքն է (նշված աշխատ.ը, էջ 86, տես նաև «Աշխարհացոյց»ի բարոնեզը:

7) Տեղանունների ցանկում միատեղ են գրված. «Ճուրճով կամ Ճուրճովա կամ Ենթիկոյ քաղաք Դրանսիվանիո կամ Ռումանիո»: Անհրաժեշտ էր առաջինը առանձին գետնելվեր իբրև Տրանսիվանիայի հայերի կենտրոններից մեկը, (Կոչվել է Ճուրճով սեն Միքլոշ, իսկ այժմ Գեորգեն), իսկ երկրորդը իբրև Ռումինիայի հարավակողմի քաղաք (ռում. Giurgiu):

Վերոհիշյալ ցանկությունները և կատարված լրացումները ոչ մի սուվեր չեն կարող գցել այս արժեքավոր գործի վրա, որի անհրաժեշտությունը դեռևս ավելի քան 60

տարի առաջ նկատել էր մեծանուն հեղինակը՝ Մաղաթիա արքեպիսկ. Օրմանյանը, և իրենից հետո բազմաթիվ անվանի հայագետներ: Ընդունիլ հոգեշնորհ տ. Տիրայր Մ. Վ. Տերվիշյանի քրտնաջան աշխատանքի ավելացավ հույժ կարևոր մի երկ կս, որը կարևոր նշանակություն է ունենալու հայ եկեղեցու և առհասարակ հայ ժողովրդի պատմության հարցերով զբաղվող մասնագետների և հայագիտության հարցերի նկատմամբ սեր տաճող ընթերցող լայն հասարակության համար: Ի սրտե շնորհավորում ենք անխնայ հոգևորականին իր ժողովրդին պարգևած այս մեծարժեք գործի համար, որը կոչված է մատչելի դարձնել իր ամբողջության մեջ Մաղաթիա արքեպիսկ. Օրմանյանի գլուխ գործոցը հանդիսացող «Ազգապատում»ը: Միաժամանակ «Տրուացանկ»ի աշխատասիրողին ցանկանում ենք նորանոր հաջողություններ մի գեղեցիկ օր իր լրումին հասցնելու համար նաև հատուկ անունների երրորդ առարկայական ցանկը կս և անհրաժեշտ վերանայումից և լրացումից հետո արժանացնելու այն իր երկրորդ հրատարակության:

ՍՈՒՐԵՆ ԲՈՒԱՆԶՅԱՆ

